

İlham Əliyevin Prezidentliyi dövründə Azərbaycanın uğurları və nailiyyətləri

Akademik A.X.Saidov,

Özbəkistan Respublikası Ali Məclisi Qanunvericilik palatasının vitse-spikeri,
İnsan Haqları üzrə Milli Mərkəzin direktoru

20 il əvvəl, 2003-cü il oktyabrın 15-də İlham Əliyev ilk dəfə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilib. O, atası Ümummilli Lider Heydər Əliyevin daxili və xarici siyasət uğurlarını genişləndirmək və dərinləşdirmək kursunu tutaraq hakimiyyətə gəlmiş və onun Azərbaycan Prezidenti kimi praqmatik fəaliyyəti ilkin mərhələdə siyasi davamlılıq tendensiyalarını əks etdirdi.

Onun prezidentliyi faktiki olaraq böyük Əliyevin idarəçilik yanaşmalarını yenidən aktivləşdirdi, əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirdi və effektivliyini artırdı.

Hakimiyyətdə olduğu illər ərzində indiki dövlət başçısı səmərəli və balanslaşdırılmış idarəetmə, yaxud BMT terminologiyası ilə desək, “good governanc” (yaxşı idarəçilik) üçün güclü zəmin yarada bildi. Bu gün Azərbaycanın siyasi-hüquqi sistemi faktiki olaraq heç bir daxili problemlə üzləşmir və geniş spektrli risklərə müqavimət göstərir.

Bu göstərici, adətən bəzi ekspertlər arasında müzakirə olunan yerli müxalifətin zəifliyinin, qütbləşməsinin və disfunkionallığının nəticəsi kimi deyil, daha çox İlham Əliyevin çox səmərəli idarəçilik keyfiyyətlərinin təzahürüdür. Bu isə dövlətin rəhbərliyi altında beynəlxalq münasibətlərin balanslaşdırılmasının, düşünülmüş, bir-birini tamamlayan və bir-birini gücləndirən iqtisadi, sosial, hüquqi, humanitar, ekoloji siyasətin uğurlu tətbiqinin, ictimai sferanın demokratikləşməsinin, ələlxüsüs da geniş ictimaiyyətin yüksək etimadının nəticəsidir.

Hazırkı liderin hakimiyyəti bir çox nüanslarla yanaşı, Azərbaycanın iqtisadi göstəricilərinin tarazlığında və davamlı artımında əks olunan daxili siyasi sabitliyin simvolu olmaqla bərabər, həm də ölkənin beynəlxalq nüfuzunun necə gücləndirə biləcəyinin nümunəsinə çevrilib.

Azərbaycan Prezidentinin uğurları və nailiyyətləri sırasında xarici KİV və beynəlxalq analitiklər, bir qayda olaraq, milli səviyyədə siyasi sabitliyin və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsini, eləcə də milli iqtisadiyyatın keyfiyyətə yüksəlişini, iqtisadiyyatın inkişafını və Azərbaycan xalqının mənəvi irsinin qorunmasını, dirçəldilməsini və sairəni xüsusi qeyd edirlər.

Aşağıda qeyd olunanları da İlham Əliyevin geniş ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunmuş uğur və nailiyyətləri arasında göstərmək olar.

Birinci və ən mühüm nailiyyət: Ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpası, İkinci Dağlıq Qarabağ müharibəsində qazanılan hərbi uğurlar, eləcə də ölkədə sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin edilməsi.

Bir tərəfdən, Azərbaycan ordusu 2020-ci ildə İkinci Dağlıq Qarabağ müharibəsində mühüm nailiyyətlər əldə etdi və nəticədə Azərbaycanın əvvəlki onilliklər ərzində erməni qüvvələrinin işğalında olan ərazilər üzərində nəzarəti bərpa etməsi;

Digər tərəfdən, Azərbaycanın müdafiə büdcəsi əhəmiyyətli dərəcədə artıb ki, bu da onun hərbi potensialının gücləndirilməsinə, Silahlı Qüvvələrin uğurla modernləşdirilməsinə və orduda aparılan islahatlara şərait yaradıb. Əgər 2003-cü ildə müdafiə büdcəsi təxminən 175 milyon ABŞ dolları idisə, 2020-ci ildə 2,3 milyard olmuş, 2024-cü ildə 3,78 milyard ABŞ dolları təşkil edəcək.

İlham Əliyevin dövründə Azərbaycanda daxili sabitlik və milli təhlükəsizlik təmin edilib. Bakı münasibətlərinin azaldılmasına, siyasi iğtişaşların, böhranların yaranmaması və qarşısının alınması üçün fəal şəkildə çalışır, investisiyalar, biznesin inkişafı, ümumilikdə vətəndaşların, cəmiyyətin və dövlətin davamlı inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

Bu prioritet vəzifənin həyata keçirilməsinə Bakının həyata keçirdiyi balanslaşdırılmış və dinamik xarici siyasət, müxtəlif ölkələr və beynəlxalq təşkilatlarla strateji tərəfdaşlıq əlaqələrinin qurulması, Türk Dövlətləri Təşkilatı (Türk Dövlətləri Parlament Assambleyası) və TÜRKSÖY Beynəlxalq Təşkilatı çərçivəsində əməkdaşlığın gücləndirilməsi də şərait yaradıb. Belə ki, ölkə regional təşəbbüslərdə böyük rol oynamış, həm Qərb, həm də Şərq dövlətləri ilə bərabərhüquqlu diplomatik münasibətlər saxlamışdır. Xüsusilə, İlham Əliyevin sülhə nail olmaq üçün ilk növbədə diplomatik səylərə (güc vasitəsinə deyil) əsaslanan bu siyasəti nəinki beynəlxalq miqyasda tanınır, həm də Cənubi Qafqaz regionunda təhlükəsizliyin və sabitliyin təmin edilməsinə, qonşu ölkələr arasında etimad münasibətləri və əməkdaşlığın yaranmasına, dövlətin inkişafına real töhfə verir.

Bu, xüsusilə keçmiş sovet respublikaları ilə münasibətlərdə özünü büruzə verir, bunu müvafiq statistika və göstəricilər də təsdiqləyir. Belə ki, 2022-ci ildə Azərbaycan ilə MDB ölkələri arasında ticarət dövriyyəsi

təxminən 30 faiz, 2023-cü ildə isə daha 20 faizdən çox artıb. Bir çox MDB ölkələri Şərqi-Qərbi və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizləri vasitəsilə Azərbaycanın tranzit imkanlarından fəal istifadə edirlər. Məlumdur ki, Bakının bu dəhlizlərin imkanlarını daha da genişləndirmək səyləri nəqliyyat təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinə və ölkələr arasında ticarət dövriyyəsinin artmasına kömək edəcək.

İkinci uğur: davamlı iqtisadi artım və diversifikasiya

Beynəlxalq iqtisadi analitiklər, məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı İlham Əliyevin komandasının davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsində və iqtisadiyyatın neft-qaz sektorundan kənarında şaxələndirilərək inkişaf etdirilməsindəki uğur və nailiyyətlərini yüksək qiymətləndirir və bunu müsbət dəyərləndirirlər. Belə ki, "Doing Business" indeksinə görə Azərbaycan, biznesin aparılması üçün əlverişli şəraitin yaradılması sahəsində ən islahatçı iyirmi ölkə sırasındadır. Bu xüsusda:

- Azərbaycanın ÜDM-nin 2003-cü ildəki 9 milyard dollardan 2022-ci ilədək 78,2 milyardadək sabit artımı var, yəni, adambaşına düşən ÜDM 12,3 dəfədən çox artıb - 884 dollardan (ABŞ) 6 387 min dollara (ABŞ);

- Azərbaycan sənaye, turizm, kənd təsərrüfatı və s. kimi sektorlarda bum yaşadı. Əgər 2003-cü ildə qeyri-neft sektorunun payı ÜDM-də iqtisadiyyat təqribən 24 faiz təşkil edirdisə, sonrakı 2023-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında ÜDM-in 41,6 faizi sənayenin, 6,4 faizi kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, 2,3 faizi turizm sektoru və ictimai iaşənin payına düşüb.

Üçüncü uğur: şəhər və infrastrukturun inkişafı

Birincisi, beynəlxalq ekspertlər Bakıda və ölkənin regionlarında 100 ildən artıqdır ki, bu ölkədə müşahidə olunmayan müasir binaların sürətlə tikintisini, eləcə də yol-nəqliyyat şəbəkəsinin inkişafını, şəhərlərin, kəndlərin yeni infrastrukturunu müsbət qiymətləndirirlər. Belə ki, yalnız 20 il ərzində 30 milyon kvadratmetrdən çox təkcə yaşayış mənzili istifadəyə verilib.

- şəhərlərin və digər yaşayış məntəqələrinin abadlaşdırılması və əhəlinin rifahını təmin edilməsi;
- regionların iqtisadiyyatını, ümumi iqtisadiyyatın, qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafı, xüsusilə tikinti materialları istehsalının inkişafına şəraitin yaradılması;
- əlavə iş yerlərinin yaradılması, əhəlinin mənzillə təmin olunması kimi uzun illərdir ki, mövcud olan sosial məsələlərin həllinə xidmət.

İkincisi, hökumət infrastruktur layihələrinə, o cümlədən yollar, körpülər, şəhərlərin abadlaşdırılması və iqtisadiyyata əhəmiyyətli töhfə verən tikinti sektoruna böyük sərmayə qoyub.

Dördüncü uğur: enerji müstəqilliyinin təmin edilməsi.

Azərbaycan Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə enerji istehsalı və enerji infrastrukturunun inkişafı sahəsində dünyada özünü əsas oyunçu kimi uğurla təsdiq edib, enerji ehtiyatlarını əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirib və şaxələndirib, regionun enerji təhlükəsizliyinə və sabitliyinə töhfə verib, ölkənin qlobal enerji birliyinə inteqrasiyasını təmin edib.

Birincisi, neft və qaz hasilatı 2003-cü ildəki təxminən 15,3 milyon ton olduğu halda, 2022-ci ildə 32,5 milyon tondan çox bir səviyyəyə çatmışdır. Dünya Bankının hesablamalarına görə, təbii sərvət ixracının artması da ölkənin orta ÜDM-nin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olub. Daxil olan vəsait iqtisadiyyatın daha da şaxələndirilməsi, sosial və humanitar sahələrin inkişafı sahəsində mühüm layihələrin həyata keçirilməsinə yönəldilib.

İkincisi, Bakı irimiqyaslı beynəlxalq neft-qaz layihələrini həyata keçirə bildi, əsas ixrac boru kəmərləri, xüsusən Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum və Bakı-Supsa xətti işə salındı.

2023-cü ilin dekabrında Serbiya-Bolqarıstan qaz interkonnektoru işə salındı.

Bakının təşəbbüsü və həyata keçirdiyi ən mühüm enerji infrastrukturunu layihələri Avrasiyanın enerji xəritəsini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmiş, Azərbaycan qazının Avropa və digər dünya (o cümlədən Aralıq dənizi və Qara dəniz) bazarlarına nəqlini asanlaşdırmış və ölkənin qlobal enerji arenasında rolunu gücləndirmişdir. Xüsusilə, uzunluğu 3500 kilometr olan və təxminən 40 milyard dollara başa gələn "Cənub Qaz Dəhlizi" Avropanın enerji təhlükəsizliyinə böyük töhfə verməkdədir.

Bu layihələrin mürəkkəb geosiyasi şəraitdə ətraf mühit baxımından minimum risklərlə həyata keçirilməsi çox vacib bir məsələdir. Bu məsələdə isə rəsmi Bakının siyasi məharəti və diplomatik addımları, iqtisadi güdrəti, beynəlxalq banklarla əlaqələri xüsusi rol oynamışdır. Bu gün Aİ və Avropa ölkələrinin yüksək vəzifəli şəxsləri, siyasi elitası Azərbaycanı etibarlı tərəfdaş və ümumavropa qaz tədarükçüsü kimi, sadıq, vədlərini yerinə yetirən, sözlərini əməlləri ilə təsdiqləyən dövlət kimi qəbul edirlər.

Üçüncüsü, İlham Əliyevin komandası mənbə potensialı quruda 37 QVt külək və günəş enerjisi, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda isə 157 QVt külək enerjisi olan Azərbaycanın bərpa olunan enerji sektorunun inkişafına xüsusi diqqət yetirir.

Artıq 2023-cü ilin oktyabrında Xəzər və Qafqaz regionlarının ən böyük günəş elektrik stansiyası olan 230 MVt gücündə Qaradağ Günəş Elektrik Stansiyası istifadəyə verilmiş, Qarabağda və Şərqi Zəngəzürda ümumi gücü 170 MVt olan su elektrik stansiyaları istifadəyə verilmişdir. Yaxın gələcəkdə Azərbaycanda bərpa olunan mənbələrdən enerji istehsalının 10 QVt-a çatacağı və ölkənin “yaşıl” enerjinin, o cümlədən, hidrogen enerjisinin mühüm ixracatçısına çevriləcəyi gözlənilir.

Bəşinci uğur: sosial təminat proqramlarının həyata keçirilməsi.

Hökumət həssas qruplara xüsusi yardım da daxil olmaqla ünvanlı sosial rifah proqramlarını həyata keçirmişdir. Təhsil və səhiyyənin yaxşılaşdırılması təşəbbüsləri vətəndaşların rifahını yaxşılaşdırmaq üçün düşünülmüş səylərin bir hissəsidir.

Sosial sektora dövlət xərcləri əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır (təxminən 5,4 dəfə): 2003-cü ildə ÜDM-in təxminən 4 faizdən 2023-cü ildə ÜDM-in 21,8 faizinə qədər. Azərbaycan hakimiyyəti 1,4 milyondan çox sabit iş yeri yaratmağa nail olmuşdur. Belə ki, mütəmadi olaraq vətəndaşların rifahının yaxşılaşdırılmasına, yoxsulluqla mübarizəyə, səhiyyə və təhsilin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş sosial rifah proqramları həyata keçirilir.

İlham Əliyevin dövründə başlanmış dövlət xidmətlərinin göstərilməsi sistemində islahatlar, o cümlədən təhsilin inkişafına verilən önəm xüsusi diqqətə layiqdir. Beləliklə, Azərbaycanda 3 mindən çox məktəb və digər mühüm sosial infrastruktur obyektləri tikilmişdir.

Sosial proqramların, ilk növbədə, səhiyyə və təhsil sahəsində həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycanın İnsan İnkişafı İndeksi (İİİ) üzrə göstəriciləri xeyli yüksəlmişdir. 2003-cü ildə Azərbaycanın İİİ 0,662 idisə, 2022-ci ilə qədər 0,745-ə yüksəldi (191 ölkə və region arasında 91-ci yerdədir). Bu göstərici isə Azərbaycanda gözlənilən çoxömürlülük, səhiyyənin, təhsilin inkişafında və əhalinin rifah səviyyəsində müsbət meyilləri əks etdirir.

Altıncı uğur: texnoloji tərəqqi, eləcə də elektron hökumətə keçid.

Beynəlxalq ekspertlərin və Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqının fikrincə, Azərbaycan hökuməti texnoloji irəliləyişlərə, müxtəlif sektorlarda innovasiyaların və rəqəmsallaşmanın təşviq edilməsinə, sənayenin inkişafına və yüksək texnologiyalar parkının yaradılmasına əhəmiyyətli investisiyalar qoyub. Texnologiyaya qoyulan bu investisiyalar ölkənin irəliləyişində və tərəqqisində əsas rol oynamışdır:

Birincisi, Azərbaycanda internet istifadəçilərinin sayı 2003-cü ildəki təqribən 42.000 nəfərdən 2023-cü ilin əvvəlinə görə 8,93 milyon nəfərdən çox artıb bir səviyyəyə (yəni internetə daxil olma səviyyəsi 86,0 faizə çatıb, halbuki dünyada bu, orta göstərici 64,4 faiz təşkil edir);

İkincisi, Azərbaycanda e-hökumət təşəbbüslərinin həyata keçirilməsi və rəqəmsal texnologiyaların fəal şəkildə təşviqi təkə modernləşmə istəyindən xəbər vermir, bu həm də dövlət xidmətlərinin strukturuna ciddi təsir göstərir. Nəticə olaraq rəqəmsal platformalara bu keçid səmərəliliyi artırmış, bürokratiyanı azaltmış və vətəndaşların dövlət xidmətlərinə daha asan çıxışını təmin etmişdir.

BMT ekspertlərinin fikrincə, Azərbaycan “Elektron hökumət” yolu ilə ən sürətlə gedən ölkələr sırasındadır. Onların fikrincə, Prezident İlham Əliyev rəqəmsal tendensiyaların və rəqəmsallaşma texnologiyalarının inkişafına üstünlük verərək uzaqgörən strateji baxış nümayiş etdirib. Bu isə həmçinin innovasiya ekosisteminin formalaşmasına və texnoloji sahibkarlıq üçün əlverişli mühitin yaradılmasına da öz töhfəsini vermişdir;

Üçüncüsü, bu illər ərzində Azərbaycan kosmosa üç peyk çıxararaq, qlobal kosmik klubun tanınan üzvlərindən birinə çevrilərək özünün kosmos sənayesini dinamik şəkildə inkişaf etdirmişdir. Bu peyklərin Azərbaycan mütəxəssisləri tərəfindən idarə olunması və dünyanın 45 ölkəsinə xidmət göstərməsi faktını qeyd etmək isə xüsusilə vacibdir.

2023-cü ilin oktyabrında Bakıda “Qlobal Çağırışlar və İmkanlar: Kosmosa şans verək” mövzusunda 74-cü Beynəlxalq Astronavtika Konqresi keçirilmiş, onun çərçivəsində bir sıra konfranslar, 190-dan çox texniki sessiya və sərgilər təşkil edilmişdir. Qeyd edək ki, sözügedən tədbirdə kosmik agentliklərin, dövlət sektorunun, özəl kosmik şirkətlərin, yerli və beynəlxalq media strukturlarının nümayəndələri və investorlar iştirak ediblər.

Bu mötəbər beynəlxalq forum kosmik sənayenin gələcəyini formalaşdıran yeni ideyalar və innovativ həllər, habelə kosmik innovasiyalar sahəsində qlobal tendensiyalar, tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq haqqında fikir mübadiləsi üçün açıq platformaya çevrildi.

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, ÜKA tarixində ilk dəfə olaraq Bakı Konqresi zamanı 55 təşkilat eyni vaxtda Beynəlxalq Astronavtika Federasiyasına, 132 ölkənin nümayəndəsi isə tədbirə qatılıb. İştirak edən 5404

nümayəndənin 50%-ni yaşı 35-dən aşağı olan gənclər təşkil edirdi. Bütün bunlar həm də onu göstərir ki, Bakı ardıcıl olaraq dünyanın tanınmış astronomika mərkəzlərindən birinə çevrilir.

Yeddinci uğur: birbaşa xarici investisiyaların sabit artımı

Birbaşa xarici investisiyalar (BXİ) Azərbaycanın inkişafında həlledici rol oynamışdır. Azərbaycanda yaradılmış əlverişli investisiya mühiti ümumi BXİ-nin 2003-cü ildəki 3,8 milyard ABŞ dollarından 2020-ci ilədək 36 milyard ABŞ dollarından çox olması Azərbaycanın iqtisadi potensialına beynəlxalq inamın artmasına imkan verib.

Ümumiyyətlə, son iyirmi ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına 310 milyard dollardan çox sərmayə qoyulub ki, bunun da 190 milyard dollardan çoxu qeyri-neft sektorunun payına düşür. Təkcə 2023-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycan iqtisadiyyatına BXİ 4,5 milyard dollar, 2022-ci ildə isə 6,275 milyard ABŞ dolları (il ərzində 30,9% artım) təşkil edib. Bundan başqa, 2022-ci ildə cari əməliyyatlar hesabının profisiti 2021-ci illə müqayisədə 2,83 dəfə - 8,3 milyard dollardan 23,5 milyard dollara (ÜDM-in 29,8 faizi) artıb. Bu isə ölkədəki əlverişli investisiya mühitinin nəticəsidir.

Beynəlxalq ekspertlərin fikrincə, bütün bunların son 20 ildə Azərbaycanın ümumi daxili məhsulunun 4 dəfə, büdcə gəlirlərinin 30 dəfədən çox, xarici ticarət dövriyyəsinin 10 dəfədən çox artması, birbaşa xarici borcun həcmnin ÜDM-in təxminən 10 faizinə qədər azalması fonunda baş verməsi xüsusilə vacibdir. Üstəlik, ölkənin valyuta ehtiyatları xarici borcun həcmindən 10 dəfə çoxdur.

Səkkizinci uğur: turizm sektorunun davamlı inkişafı

Azərbaycanda turizm sektorunun genişlənməsi 2003-cü ildən 2023-cü ilə qədər olan dövr ərzində əsaslı dəyişiklik ifadə edir. Bu müddət ərzində əcnəbi turistlərin sayı xeyli artmışdır. Xüsusilə, 2023-cü ilə qədər mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı 727-yə çatıb.

Bu sahədə əhəmiyyətli artım uğurlu marketing strategiyalarının, təkmilləşdirilmiş turizm infrastrukturunun inkişafının, eləcə də ölkənin mədəni, tarixi və təbii baxımdan cəlbediciliyinin nəticəsidir.

Doqquzuncu uğur: mədəni diplomatiya və yumşaq gücdən (soft power) istifadə, Bakının beynəlxalq mədəniyyət və idman təşəbbüsləri

Azərbaycanın mədəniyyət diplomatiyasının uğurları zəngin tarixə və irsə əsaslanır, beynəlxalq tədbirlər və mədəni mübadilələrlə dəstəklənir. Bu, yumşaq gücü gücləndirməyə və bütün dünyada ölkənin müsbət imicini təşviq etməyə kömək edir.

Azərbaycan tarixi yerlərin bərpası, həmçinin Birinci Avropa İdman Oyunları, “Formula 1” Qran Prisi və “Evrovizya” Mahnı Müsabiqəsi kimi beynəlxalq tədbirlərin təşkili də daxil olmaqla bir sıra mədəni təşəbbüslər həyata keçirib.

Onuncu uğur: Azərbaycanda konstitusiyaya, hüquq və qanunvericilikdə islahatlara dəstək

Dünya ölkələrinin təcrübəsindən göründüyü kimi, istənilən islahatlar möhkəm konstitusiyaya-hüquqa əsaslanır, xalqın nümayəndələri tərəfindən qəbul edilən və əhali tərəfindən dəstəklənən ədalətli qanunlara söykənsə, davamlı olacaqdır.

Müstəqil Azərbaycanın da bu sahədə böyük təcrübəsi var. Xüsusilə, son 20 ildə milli qanunvericiliyin Avropa standartları səviyyəsinə qədər təkmilləşdirilməsi üçün səmərəli mexanizm hazırlamağa başlayıb.

Ekspertlərin fikrincə, bu gün ölkədə 6550-yə yaxın hüquqi akt, o cümlədən, 21 məcəllə, 3380-dən çox qanun, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 900-dən çox fərmanı və Nazirlər Kabinetinin 1800-dən çox qərarı var ki, onların da böyük əksəriyyəti İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə qəbul edilib.

Bundan başqa, əgər sovet dövründə Azərbaycan SSR-də 4 Konstitusiyaya qəbul edilmişdisə, müstəqil Azərbaycanın Konstitusiyası 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə referendum yolu ilə qəbul olunmuşdur. Sonradan dövlətin tarixi inkişaf mərhələsini nəzərə alaraq, aparılan islahatların tələbləri və ölkənin beynəlxalq öhdəlikləri, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi və s. dəyişikliklər və əlavələr 2002, 2009 və 2016-cı illərdə üç dəfə referendum yolu ilə Konstitusiyanın mətninə daxil edilib (yəni onlardan ikisi İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə həyata keçirilib).

Birincisi, 2002-ci il referendumunun nəticəsi olaraq Konstitusiyanın 23 maddəsinə 39 dəyişiklik və əlavə, o cümlədən:

- hər bir vətəndaşa, məhkəmələrə və insan hüquqları üzrə müvəkkillərə bilavasitə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinə şikayət vermək hüququnun verilməsi, habelə Azərbaycan Respublikasının Baş Prokuroruna qanunvericilik təşəbbüsü hüququnun verilməsi;

- proporsional partiya siyahısı üzrə parlament seçkilərinin ləğv edilməsi, habelə prezident seçkilərinin nəticələrinin səs çoxluğu ilə hesablanması prosedurunun tətbiqi yolu ilə seçki qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi;

- vergilər və dövlət büdcəsi, amnistiya və əfv məsələsi, habelə seçilməsi, təyin edilməsi və ya təsdiqi olan vəzifəli şəxslərin seçilməsi, təyin edilməsi və ya təsdiqi kimi referendumun keçirilməsi mümkün olmayan məsələlərin siyahısının müəyyən edilməsi; müvafiq olaraq qanunvericilik və (və ya) icra hakimiyyəti orqanını məsuliyyətidir (3-cü maddənin III hissəsi);

- vətəndaşların məhkumluğu, müddətli həqiqi hərbi xidmətə zidd olduqda müddətli həqiqi hərbi xidmətin alternativ xidmətlə əvəz edilməsinin mümkünlüyü (76-cı maddənin II hissəsi) və s.

İkincisi, 2009-cu il referendumunun nəticələrinə görə Azərbaycan Konstitusiyasının 29-cu maddəsinə insan hüquqlarının və sosial dövlətin müdafiəsi mexanizminin daha da gücləndirilməsi ilə bağlı 41 dəyişiklik və əlavə edilib və aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- Azərbaycan Respublikasının səsvərmə hüququna malik olan 40 min nəfərdən ibarət vətəndaş qrupunun qanunvericilik təşəbbüsünün təmin edilməsi. Eyni zamanda, 148-ci maddə qanunvericilik sisteminin aşağıdakı hüquqi aktlardan ibarət olduğunu göstərir: Konstitusiya; referendomla qəbul edilmiş aktlar; qanunlar; fərmanlar; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları; mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ xarakterli aktları; Azərbaycanın beynəlxalq müqavilələri;

- insan hüquq və azadlıqlarının daha da möhkəmləndirilməsi, o cümlədən. ailənin konstitusiya əsaslarının təkmilləşdirilməsi və uşaqların hüquqlarının müdafiəsi yolu ilə (uşaq əməyinin qadağan edilməsi, onların həyatına, sağlamlığına və ya mənəviyyatına təhlükə yarada biləcək fəaliyyətə cəlb edilməsi, maddə 17). Bundan əlavə, 25-ci maddə Konstitusiya bərabərlik və bərabərlik hüququ prinsipinin həyata keçirilməsinə dair müddə ilə tamamlanır, burada deyilir ki, “hüquq və vəzifələrlə bağlı qərarlar qəbul edən dövlət orqanları və dövlət hakimiyyətinin sahibləri ilə münasibətlərdə hər kəsə bərabər hüquqlar verilir. “ 32-ci maddədə şəxsi toxunulmazlığın və şəxsi həyatın qorunmasının təminatları, habelə vətəndaşların ekoloji hüquqlarının təminatları (39-cu maddə) əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirildi;

- Konstitusiyanın 15-ci maddəsinin (I hissə) Azərbaycanın müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanan sosialyönümlü iqtisadiyyatın inkişafını təmin etməsi, bu da vətəndaşların sosial hüquqlarının təminatçısı kimi çıxış edən normanın daxil edilməsi;

- yerli özünüidarənin konstitusiya statusunun və bələdiyyələrin müstəqilliyinin təkmilləşdirilməsi. Konstitusiyanın 146-cı maddəsi Azərbaycan dövlətinin suverenliyinə xələl gətirmədən bələdiyyələrin öz səlahiyyətlərini həyata keçirməkdə müstəqilliyini, bələdiyyələrin məhkəmə müdafiəsinin təminatlarını, bələdiyyələrin, dövlət orqanlarının qərarları nəticəsində yaranan əlavə xərclərin ödənilməsinə və s. müəyyən edən dörd yeni bölmə ilə genişləndirilib.

Üçüncüsü, 2016-cı il referendumunda Konstitusiya 23 maddəyə 34 dəyişiklik və əlavə, o cümlədən Əsas Qanunun strukturunu dəyişdirən 6 yeni maddə daxil edilib və o cümlədən:

- insan hüquq və azadlıqlarının o cümlədən müdafiəsi üçün konstitusiya bazasının, beynəlxalq insan hüquqları hüququnun müddəa və normalarını, müvafiq universal və regional hüquqi aktları nəzərə almaqla daha da təkmilləşdirilməsi. 24-cü maddə (I hissə) insan ləyaqətinin qorunması və hörmət edilməsi, habelə ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipini ehtiva edir. 25-ci maddədə (VI hissə) əlillərin hüquqlarının müdafiəsi qaydaları öz əksini tapıb, insan hüquq və azadlıqlarının inzibati və məhkəmə təminatının gücləndirilməsi məqsədi ilə 60-cı maddə yeni redaksiyada verilib.

Bundan əlavə, 68-ci maddənin (“Özbaşnalıqdan və layiqli rəftar hüququ”) adı dəyişdirilib, bu da normalarla (I hissə) əlavə edilib: “Hər kəsin dövlət orqanları tərəfindən ləyaqətlə rəftar olunmaq hüququ var, özbaşnalıq istisna olmaqla” və (IV hissə) “dövlət özünün qulluqları ilə birlikdə qulluqçularının qanunsuz hərəkətləri və hərəkətsizliyi nəticəsində insan hüquq və azadlıqlarına dəymiş ziyana, onların təminatlarının pozulmasına görə onlarla birlikdə məsuliyyət daşıyır”;

- sahibkarlığın azadlığının və müdafiəsinin təmin edilməsi. 59-cu maddədə (II hissə) “dövlət sahibkarlıq sahəsində yalnız dövlətin mənafeələrinin, insanların həyat və sağlamlığının müdafiəsi ilə bağlı tənzimləməni həyata keçirir” qaydası daxildir;

- hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipinin, hakimiyyət qolları arasında “yoxlama və tarazlıq” mexanizminin, habelə siyasi idarəetmənin və yerli özünüidarəetmə sahəsində fəaliyyətin daha da təkmilləşdirilməsi. Belə ki: prezidentin səlahiyyət müddəti beş ildən yeddi ilədək artırılıb; yaşı 35-dən az olmayan ölkə vətəndaşının Azərbaycan prezidenti seçilə bilməsi ilə bağlı müddəalar Konstitusiyadan çıxarılıb; birinci vitse-prezident vəzifələri təqdim edilib prezident və vitse-prezidentlər; ölkə vətəndaşlarına parlamentə seçilmək hüququ əvvəlki kimi 25 yaşından deyil, 18 yaşından verilir; prezidentə əlavə olaraq Milli Məclisi (ölkə parlamentini) buraxmaq və dövlət başçısına növbədənənar seçkilər elan etmək hüququ verilir və s.

Beynəlxalq hüququn hüquqşünası kimi ümumiləşdirsək qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanın müasir Konstitusiyası konstitusionalizmin klassik ideyalarını əks etdirir: insan hüquq və azadlıqlarının prioritetliyi; siyasi plüralizm; səlahiyyətlərin bölünməsi; konstitusiya nəzarəti institutu və s. Konstitusiya “ictimai

müqavilə” olmaqla dövlət, cəmiyyət və şəxsiyyət arasında münasibətləri müəyyən etmiş, insan hüquqlarının prioritetini müəyyən etmişdir (Konstitusiyanın 12-ci maddəsində “hüquq və azadlıqların təmin edilməsi” insan və vətəndaşın, vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsi dövlətin ali məqsədidir”). Belə ki, ölkənin Əsas Qanunu insan hüquqlarına dair beynəlxalq hüququn müddəa və prinsiplərinə uyğundur.

Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklərlə bağlı təkliflərin formalaşdırılması və təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsi üzrə Konstitusiya Komissiyasının sədri kimi qeyd etmək istəyirəm ki, 2022-ci ildə Azərbaycanın bu sahədə müsbət təcrübəsi 2023 il Özbəkistanda konstitusiya islahatları zamanı bu sahə üzrə alim və mütəxəssislərimiz tərəfindən də öyrənilib və nəzərə alınıb.

Ümumiyyətlə, xarici dövlət xadimləri və beynəlxalq ekspertlər İlham Əliyevi müdrik və təcrübəli dövlət xadimi, zəmanəmizin görkəmli siyasətçilərindən biri, həmvətənləri arasında və beynəlxalq aləmdə layiqli nüfuza malik, məlumatlı və uzaqgörən, ən çətin vəziyyətlərdə belə vacib qərarlar verməyə qadir bir şəxs hesab edirlər.

Prezident İlham Əliyevə xalqın etimadının davamlı olaraq yüksək olması onunla izah olunur ki, onun hakimiyyətinin iyirmi ili ərzində seçki kampaniyaları zamanı verilən vədlər uğurla həyata keçirilib. Regional layihələr tam icra olunub, dövlət gəlirləri artmaqda davam edir, yeni iş yerləri açılır, sosial problemlər sürətlə həll olunur. Azərbaycan regionda faktiki lider statusunu layiqincə qazanıb, yeni tendensiyalar müəyyən edilib.